

**WAT MARIE SOUFFERAEN IN 1695
OVERKWAM, OF EEN VERIJDELD HEKSENPROCES
Wanneer de dijk van het archaisch sacrale barsten vertoont.**

Onder de enkwesten in het Eeklose stadsarchief zit een merkwaardig dossier: het dossier Gillis de Bruyckere (SAE 1373, enkwesten, nr. 3). Het bestaat uit 6 verhoren en 1 akte van "verzoening". Alles draait rond een aanklacht, geuit door Gillis de Bruyckere tegen Marie (Maïke) Soufferaen : de aanklacht van hekserij.

Om meerdere redenen is het dossier uitzonderlijk. Historisch is het een bevestiging van de stelling van Vanhemelryck, dat er in onze streken na 1692 geen eigenlijke heksenprocessen meer geweest zijn. (Vanhemelryck, 2000, 244-245). Antropologisch leert het dossier ons heel wat over het ontstaan van bepaalde vormen van geweld, en de wijze waarop men dit in 1695 probeerde in te dijken.

In deze eerste bijdrage verwijzen we eerst naar de feiten (het verhaal) en onderzoeken we waarom te Eeklo toen iemand beschuldigd werd van hekserij. In een volgende zullen we trachten de betekenis van deze feiten te situeren in de evolutie van het sacrale.

I. HET VERHAAL

De laatste heksenverbranding in België vond plaats te Anloy (Bouillon) in 1685 (Monballyu, 2006, 256). Het einde van de (rituele) verbrandingen komt evenwel niet overeen met het einde van de aanklacht. Eigenlijke heksenprocessen zijn vormen van ritueel geweld. Het einde van het ritueel betekent niet het einde van het geweld. De aanklacht verglijdt van een vorm van geweld met een externe bemiddeling (de processen) naar een vorm van geweld met interne bemiddeling (rechtstreeks moorden).

In dit verband is het verhaal van Gillis de Bruyckere en Marie Soufferaen interessant, omdat het plaats vindt op een ogenblik waarop het sacrale zijn archaisch karakter verliest, maar nog niet vervangen is door het modern sacrale. De gegevens vinden we terug in het stadsarchief te Eeklo, en komen van een politieel onderzoek en een akte van de Eeklose schepbank (rechtbank). In de zes verhoren vernemen we een aantal feiten. Aan de hand van deze feiten kunnen we afleiden dat het verhaal ongeveer als volgt moet zijn geweest.

Op 26 juni 1695 ging Gillis de Bruyckere, een dertigjarige man uit Sint-Laureins na de middag spelen met de bol (krulbollen) in de

herberg van Marten Goossens, herbergier (*tavernier*) te Balgerhoeke (Eeklo). Na het spel bleef Gillis de Bruyckere met zes vrienden drinken tot het vallen van de avond. Tijdens het drinken werd er gesproken (*alwaer onder ander discoursen sijn ghevallen*) over Marie Soufferaen (in oudere Eeklose bronnen wordt deze familienaam ook geschreven Saffraen, was zij van maraanse afkomst?), en meer in het bijzonder over het betoveren van het kind van Gillis de Bruyckere. Het gesprek werd een aanklacht.

Om de daad bij het woord te voegen besliste de groep vrienden naar het huis van Marie Soufferaen te gaan. Rond 9 uur 's avonds kwam de groep aan het huis van Marie Soufferaen. Daar bonkte Gillis de Bruyckere met een stok op de deur en riep hij meerdere malen : " Kom buiten, Marie, gij toverheks", en nog "gij oude toverheks, kom eruit !". De aanklacht van Gillis de Bruyckere was dat zij zijn kind zou hebben dood getoverd. Hij wou de heks verbranden. Zo zij geen heks was, was hij bereid zelf te branden.

Marie Soufferaen was op dat ogenblik 55 jaar en weduwe van Marten vanden Broucke. Zij lag reeds in haar bed te slapen. Zij kwam dan ook in haar nachtkleed naar buiten. Ook haar dochter was aanwezig. Zij had wel de tijd om een riek te nemen, en zou hevig tekeer gegaan zijn tegen Gillis de Bruyckere, zouden zijn vrienden haar dit niet hebben belet. Marie Soufferaen ging zich aankleden, en één van de vrienden deed haar een voorstel: " Zo gij zuiver zijt, gaat dan mee naar Eeklo.". De bedoeling was de baljuw te laten beslissen of zij al dan niet diende te worden aangehouden wegens hekserij. Marie Soufferaen verklaarde onschuldig te zijn (*onnoosel te wesen*), en vrijwillig (*vollantairlijck*) met de groep (*voorseijde volck*) naar Eeklo te gaan. Gillis de Bruyckere bleef herhaaldelijk schreeuwen : "Gij zult branden, of ik zal verbrand worden".

De menigte vertrok met fakkels in stoet naar Eeklo, en kwam langs de Molenstraat (*Meulestraete*) het centrum van Eeklo binnen. Inmiddels werd de groep groter. Onderweg bleef Gillis de Bruyckere zijn verhaal vertellen aan wie het ook maar wou horen: "Ik ben een man geweest zoals een ander, en nu ben ik het niet meer. De heks heeft mij ten onder gebracht (*gherueneert*). Zij heeft mijn oudste kind dood getoverd, en wou mij ook dood toveren, maar daar was ik te taai voor. Zij vreesde trouwens dat als zij mij zou dood toveren, ik haar de dag daarop de nek zou breken."

Rond middernacht stond de menigte voor het huis van baljuw de Smit. Gillis de Bruyckere stampte met zijn vuisten en schopte met zijn voeten op de deur al roepende : " Ha heer Smit, hier is een van uw wijkknechten, doe de deur open of kom". Hierop reageerde één

van de toeschouwers : "Gij onbeleefde beest, kun je die man niet op een meer beleefde wijze aanspreken" (*ghij onbeleefde beeste conde dien man op geen beter maniere = (manier) aanspreken*).

De baljuw deed de deur open, maar was zeer ontstemd zo laat uit zijn bed te zijn gehaald. "*Was deesen dach gisteren ende morgen niet alsoo goet als van desen nacht (als wesende omtrent den twaelf uren des nachts) soodanighe beroerte te commen maecken*". De groep is dan naar het stadhuis vertrokken, waar uiteindelijk de baljuw besliste Gillis de Bruyckere in de gevangenis van Eeklo te laten opsluiten (*alwaar dito Bruyckere ghecommandeerd t'in vanghenisse*). De aanklager wordt aangehouden.

De dag daarop, op 27 juni 1695, verschenen Gillis de Bruyckere en Marie Soufferaen voor de schepenbank (rechtbank) van Eeklo. Hiervan werd een akte opgemaakt. De inhoud van deze akte luidt als volgt : "*Zijn persoonlijk verschenen voor de baljuw, de burgemeester en de schepenen van de stad, keure en vrijheid van Eeklo Gillis de Bruyckere zoon van Jan wonende binnen de parochie van Sint Laureins, die thans verblijft in de gevangenis van onze stad. De comparant verklaart Marie Soufferaen, de weduwe van Marten Vanden Broecke te kennen als een eerlijke en deugdelijke vrouw. Hij verklaart de door hem op 26 juni 1695 geuite beledigingen als zou zij een toverheks zijn en zijn oudste kind te hebben dood getoverd, te herroepen. Hij verklaart dit te hebben gezegd onder invloed van dronkenschap en dat deze woorden hem thans pijn doen (ende hem leet te wesen). Hij be- looft dit niet meer te zullen doen. Is hier eveneens verschenen voornoemde Marie Soufferaen, die alles wat is voorzeggd aanvaardt en die verklaart daarmee tevreden te zijn (daarmede thebben apaijsement). Zij verzoekt deze akte bekend te maken op de daartoe bestemde plaats, hetgeen de eerste comparant aanvaardt. Aldus gedaan en ter kennis gebracht van de heren Jacobus de Smit baljuw, Lauryns de Brabander burgemeester, Pauwels de Langhe schepenen. Waarvan akte in onze buitengewone vergadering van 27 juni 1695.*"

De aanklacht is een aanklacht wegens hekserij, maar men komt uiteindelijk niet meer tot unanimité tegen de vermeende heks. Marie Soufferaen stelt van meet af aan dat zij onschuldig is. Wat opvalt is dat de stoet er drie uur over doet tussen het huis waar de "heks" woont (te Eeklo) en de aankomst bij de baljuw (te Eeklo), ofschoon deze afstand niet zo groot is. Gedurende die drie uur is waarschijnlijk de aanklacht tegen de "heks" een aanklacht geworden tegen de "eerste" aanklager Gillis de Bruyckere, die ten onrechte in het juridisch relaas als de enige aanklager wordt voorgesteld, wat in de werkelijkheid - zeker bij de aanvang van de feiten (het op gang komen van deze aanklacht) - niet het geval

was. Als hij aanklopt bij de baljuw, wordt het gedrag van de aanklager gelaakt en wordt hem zelfs verweten een "beest" te zijn. De baljuw stelt niet dat Marie Soufferaen onschuldig is, maar dat zij eerlijk en deugdelijk is, en dus geen "heks" kan zijn.

II. HET JURIDISCHE EN HET ANTROPOLOGISCHE

Bij het lezen van een dergelijk bundel is het voor het historisch onderzoek niet onbelangrijk een onderscheid te maken tussen het juridische en het antropologische.

Juridisch is er slechts sprake van een heksenproces als alle juridische elementen van een dergelijk proces aanwezig zijn. In de recentere Europese geschiedenis treffen we de eerste processen - die we juridisch als heksenprocessen kunnen kwalificeren - aan in het oosten van Zwitserland en het zuidoosten van Frankrijk vanaf 1430. Tussen 1459 en 1462 werden te Atrecht (Arras) 34 mensen vervolgd. De eerste eigenlijke Europese heksenjacht startte vanaf 1480, en duurde min of meer 40 jaar. Tussen 1520 en 1560 was er een relatieve rustperiode. Een tweede Europese heksenjacht vond plaats vanaf 1580. Naargelang de gebieden kwam er een einde aan de heksenprocessen rond 1610, 1630, 1650 of 1680. In de tweede periode waren er de meeste slachtoffers. De meeste processen vonden plaats in Oost-Frankrijk, Zwitserland, Zuid-Duitsland en het oosten van de Spaanse Nederlanden. In Ierland, Spanje en Italië waren er bijna geen. In 1775 werd in Duitsland te Kempen nog een heks verbrand en in Polen kwam er nog een op de brandstapel in 1793 (Monballyu, 2006, 255-256).

In de Zuidelijke Nederlanden werden de meeste heksen verbrand tussen 1595 en 1620. Men raamt dat er in totaal 922 heksen op de brandstapel terecht kwamen. Het laatste heksenproces in Vlaanderen zou dat van Maeyken Doelaghe, te Sint-Niklaas geweest zijn in 1692. Men heeft er evenwel het eindproces niet van. Thans wordt het totaal aantal slachtoffers van de Europese heksenprocessen geschat op 100.000 (Monballyu, 2006, 255- 256).

Rechtshistorici maken het onderscheid tussen heksenprocessen en andere processen waarin zijdelings of in ondergeschikt verband sprake is van hekserij (toverij of omgang met de duivel). Een van de voorbeelden waarop dit onderscheid van toepassing is, zijn smaadprocessen. Jos Monballyu kwalificeert deze processen als volgt : *"Daaronder vielen vooreerst de smaadprocessen, waarbij een particulier een ander particulier voor de rechtbank daagde wegens een verwijt van toverij of hekserij. De eiser vorderde daarbij dat de verweerder het verwijt introk en zijn spijt betuigde. De plaatselijke gerechtsofficier kon zich in het geding voegen en*

voor de belediging een geldboete of erestraf eisen." (Monballyu , 2006, 254).

We laten in het midden of in het ons voorliggend geval het al dan niet om een eigenlijk smaadproces gaat, vermits de aanklacht hier niet uitgaat van het "slachtoffer".

Wat wel belangrijk is voor het onderzoek is het onderscheid tussen een historisch juridische benadering van de werkelijkheid en de historisch antropologische benadering van dezelfde werkelijkheid. Het historisch juridisch onderscheid is heel belangrijk, omdat we enkel vanuit dit onderscheid eigenlijk rationeel kunnen definiëren wat een heksenproces was. Deze benadering heeft evenwel beperkingen. Het juridische herleidt de werkelijkheid tot wat rationeel bruikbaar is voor het juridische zelf. Een historisch antropologische benadering poogt de werkelijkheid op een ruimere manier te benaderen om de kenmerken van het menselijk handelen te achterhalen. Een dergelijke benadering van heksenprocessen is even belangrijk, omdat deze processen ons meer dan andere iets vertellen over het ontstaan van het geweld in de samenleving, als over wat het geweld eigenlijk is. Het vertrekpunt bij een dergelijk onderzoek is de eigenlijke "aanklacht wegens hekserij". Of deze aanklacht al dan niet tot een volwaardig heksenproces uitmondde, is hierbij niet essentieel. Deze benadering is trouwens ook belangrijk als aanvulling van de juridische historische benadering. Een volwaardig juridisch heksenproces kon immers maar plaatshebben als hiervoor twee essentiële elementen voorhanden waren. De aanklacht enerzijds en anderzijds de bereidwilligheid van de overheid (het toenmalig gerecht) om de aanklacht in aanmerking te nemen en van start te gaan met een proces. Jos Monballyu vat het als volgt samen: *"Heksenvervolgingen berustten in Vlaanderen op een wederzijdse verstandhouding tussen diegenen die zich het slachtoffer waanden van hekserij en de gerechtelijke overheden Hoe deze verstandhouding precies ontstond en op welk moment zij haar hoogtepunt bereikte en in verval geraakte, is niet meer te achterhalen. Het staat wel vast dat het soms heel lang duurde vooraleer een beschuldiging van hekserij voor de plaatselijke rechtbank werd geuit. Sommige aanklagers hadden het over feiten van meer dan twintig jaar geleden. De bereidheid van de gerechtelijke overheden om bepaalde personen te vervolgen, was dus een tweede belangrijke voorwaarde voor heksenvervolging."* (Monballyu, 2006, 295). De plaatselijke overheden moesten ook bereid zijn de proceskosten te betalen. (Monballyu, 2006, 295).

Wat in dit verband meteen opvalt is het belang van de houding van de baljuw. De houding van baljuw Jacobus de Smit te Eeklo

staat zo in schril contrast met die van baljuw van Biesbrouck tijdens de heksenprocessen te Olsene (1661-1670) (Monballyu, 2006, 261-276). De Eeklose baljuw wenste de verzoening tussen aanklager en slachtoffer en minimaliseerde de feiten. De baljuw uit Olsene wenste veroordelingen en maximaliseerde de feiten tegen de slachtoffers. Vergelijkbare antropologische gedragingen (aanklachten) geven hierbij aanleiding tot twee totaal verschillende juridische resultaten.

III. DE CRISIS, KIND OVERLEDEN, GROTE OORLOGSDREIGING

Zoals we in een voorgaand onderzoek over een heksenproces hebben vooropgesteld, houdt de nood om iemand aan te klagen wegens hekserij verband met een crisis (De Keukelaere, 2004, 167). Eigenlijk gaat het om een combinatie van een dubbele crisis. Een persoonlijke crisis van de aanklager en een maatschappelijke crisis van de samenleving waarin de aanklacht wordt geformuleerd.

De oudste zoon van Gillis de Bruyckere is overleden. Ofschoon in de akte van de baljuw Gillis de Bruyckere vermeld wordt als wonende te Sint- Laureins, blijkt deze familie eerder een Eeklose familie te zijn geweest. Het overleden kind zou Petrus De Bruyckere kunnen zijn geweest. Het kind werd geboren op 1 juni 1681 en overleed op 26 mei 1695. De aanklacht door Gillis de Bruyckere wordt gedaan dag voor dag één maand na het overlijden van zijn zoon.

Jos Monballyu merkt op dat de aanklagers dezelfde moeilijke levensomstandigheden hadden als de vervolgte personen. (Monballyu, 2006, 289). Hij noteert dat de aanklagers gewoonlijk iets jonger waren dan de vervolgte persoon. In ons geval is er een leeftijdsverschil van 25 jaar. (Monballyu, 2006, 289). Heel merkwaardig is volgende vaststelling: "*Zoals overal in Europa hadden vrouwelijke aanklagers iets meer aandacht voor de eigen gezondheid, die van hun kinderen en die van hun echtgenoot. De mannelijke aanklagers hadden vooral aandacht voor eigen gezondheid ... en die van hun dieren. De aangeklaagde ongelukken waren klassiek : ziekte van de eigen persoon, ziekte of dood van een echtgenoot, echtgenote, één of meerdere kinderen, één tot twee paarden, een aantal koeien, een varken of een aantal schapen. Het mislukken van de tarweoogst, het rotten van vlas en het mislukken van een stookproces van brandwijn werden uitzonderlijk als tegenslag vermeld.*" (Monballyu, 2006, 289-290).

Een aanklacht wegens hekserij houdt niet enkel verband met een persoonlijke tegenslag (eerste crisis), maar ook met een

maatschappelijke (tweede crisis).

We weten dat Eeklo, zoals heel Vlaanderen in de tweede helft van 17de eeuw, heel wat oorlogsellende heeft gekend als gevolg van de oorlogen van Lodewijk XIV. Etienne Rooms vat het als volgt samen: *"De tegenstellingen tussen de Spaanse en de Franse kroon dateerden al van de eerste helft van de 16de eeuw en zouden in de tweede helft van de 17de eeuw hun hoogtepunt en hun ontknoping kennen. De periodes van vrede tussen beide monarchieën in de tweede helft van de 17de eeuw waren veeleer zeldzaam. Het was na het afsluiten van deze Vrede van de Pyreneeën rustig van 1659 tot 1667. Vervolgens, na het tekenen van de Vrede van Aken, opnieuw van 1668 tot 1674, en na de Vrede van Nijmegen andermaal van 1678 tot 1683. Hetzelfde was het geval na het tekenen van de Vrede van Regensburg van 1684 tot 1688."* (Rooms, 2007, 24). Na de devolutieoorlog (1667-1668) volgde de Hollandse (1672-1678) en de Negenjarige Oorlog (1688-1697).

De Negenjarige Oorlog werd in de Zuidelijke Nederlanden uitgevochten (Rooms, 2007, 119). Hij werd eveneens gekenmerkt door de aanwezigheid van vreemde troepen. In dit verband schrijft Etienne Rooms het volgende: *"Voortaan beperkte de taak van het leger van de Spaans-Habsburgse monarchie zich vooral tot het leveren van garnizoenen voor de belangrijkste centra. De eigenlijke campagnes tegen Lodewijk XIV werden gevoerd door staats- en Engelse troepen. Uit hoffelijkheid, en niet zozeer uit noodzaak, betrok Willem van Oranje de landvoogden van de Spaanse Nederlanden, de markies van Gastanaga en later Maximiliaan Emmanuel II van Beieren, bij het plannen en uitvoeren van zijn campagnes."* (Rooms, 2007, 119)

Het hoeft geen betoog dat vooral de bevolking zwaar te lijden had onder deze oorlogen. De bezoldiging (belastingen om de troepen te kunnen betalen), de bevoorrading (het verschaffen van voedsel voor de legers en hun dieren), de inkwartiering (het verschaffen van logement voor de militairen), drukte zwaar op de schouders van het volk. Nog zwaarder wogen de afgedwongen bijdragen. Afgedwongen bijdragen zijn kosten die de plaatselijke overheid diende voor te schieten voor het inkwartieren van troepen. (Rooms, 2007, 155). In de 17de eeuw kon men nog geen oorlog voeren in de winter. Vanaf de Hollandse Oorlog bleven heel veel troepen ook in de winter in de Spaanse Nederlanden, wat zwaar woog op de plaatselijke bevolking. (Rooms, 2007, 155). Naast de voorschotten waren er ook de contributies. Etienne Rooms beschrijft die als volgt: *"Het heffen van contributies was gebaseerd op het principe dat bezette vijandelijke gebieden moesten bijdragen in het onderhoud van vijandelijke troepen die op hun territorium gelegd waren."* (Rooms, 2007, 156). Dat kon met geld zijn, maar ook met voedsel, paarden en zelfs arbeiders.

(Rooms, 2007, 157). De basis van het systeem werd tussen 1676 en 1678 te Deinze vastgelegd in regelmatige ontmoetingen tussen enerzijds baron de Woerden en Jean-Libert Vaes, raadsheer bij de Raad van Brabant, en vertegenwoordigers van Lodewijk XIV en Karel II. (Rooms, 2007, 157). Het is vooral tijdens de Negenjarige Oorlog dat het systeem veralgemeend werd. (Rooms, 2007, 157). Vanaf 1689 werden hiervoor voorafgedrukte formulieren gebruikt. Daarop moesten worden ingevuld : de territoriale omschrijving, de periode, het bedrag en de namen van de onderhandelaars. (Rooms, 2007, 157). Etienne Rooms maakt hierbij volgende bemerking: *"Hoe zwaar ook, vooral voor landelijke en niet-omwalde gebieden was het afsluiten van dergelijke contributieverdragen een goede zaak, of, beter gezegd, de verstandigste keuze tussen twee kwalen."* (Rooms, 2007, 157). Eeklo was een niet-omwalde stad. Of dit systeem voor Eeklo een goede zaak of een verstandige keuze was, is niet zo zeker. Het blijkt in die periode vooral een bijna ondraaglijke last te zijn geweest. Veel keuze was er evenwel niet, vermits het alternatief plundering door de soldaten was.

Niemand heeft beter de tijdssfeer in een kleine niet-omwalde stad beschreven dan de Eeklose geschiedschrijver August Van Acker in zijn bijdragen in de Gazette van Eecloo en het District. In zijn romantische en met overdrijvingen doorspekte stijl weet hij toch de essentie van de volksellende te beschrijven. Zo schrijft hij: *"Over den bezwaarden toestand van zijne arme kleine stad moest onze burgemeester de treurigste beschouwingen maken. Voorzeker, indien zijne gemeentenaren dien toestand in de grond hadden gekend, menige bezorgde huisvader zou hier opgebroken zijn om naar elders een meer gerust en meer veilig onderkomen te gaan zoeken. En wat moest onze burgemeester niet door hertzeer en gewetensvroeging zijn gekweld! Het noodlottig besluit dat hij te onbedacht aan de burgerij voorgesteld en dat zij op zijn voorstel genomen had, de gedachte daaraan ontnam hem alle rust. Hij had het voorgesteld en zij had het onderschreven : "weigeren de boeren hun aandeel in de fransche contributie te betalen, wij onderteekende burgers verbinden ons daartoe, geven volmacht om het geld te lichten en verzoeken den intendant van de fransche troepen die verbintenis aan te nemen". Dit was de grond van het akkoord op den 21 april 1684 gesloten."* (Van Acker, 1890-1892, 95).

1695 was een keerpunt in de oorlogen tegen Lodewijk XIV. Voor het eerst zouden de geallieerden belangrijke militaire successen boeken. De Spaans-Habsburgse troepen werden nogmaals beperkt. Maar er werden massaal Engelse en Schotse regimenten ingezet (Rooms, 2007, 100). Deze troepen stonden onder leiding van de Engelse koning Willem III, en waren vooral te Deinze en omstreken gelegerd, waar de koning op 24 mei was aangekomen

om het bevel te voeren. (Rooms, 2007, 100). In de Spaanse Nederlanden en in de Maasvallei stonden 120.000 manschappen klaar om de strijd aan te binden tegen de Franse troepen (Rooms, 2007, 100). Na de lente waren de geallieerde legers erin geslaagd als eersten klaar te zijn voor de slag. De oorlog begon op 2 juli met het beleg van Namen. Willem III liet in Vlaanderen 15.000 man achter (Rooms, 2007, 102). Etienne Rooms vat het als volgt samen: "*Prins Karel-Hendrik van Lorraine-Vaudemont slaagde er op schitterende wijze in om de Franse hoofdmacht in Vlaanderen vast te houden, alvorens zich op 17 juli 1695 met het gros van zijn leger binnen de muren van Gent terug te trekken.*" (Rooms, 2007, 102). De Franse troepen in Vlaanderen konden Diksmuide en Deinze veroveren, maar konden Namen geen hulp bieden. Dit alles bracht in 1695 grote troepenbewegingen met zich. Wat belangrijk is, is de datum van de aanval van de geallieerden, namelijk 2 juli 1695. De maand juni werd te Eeklo gekenmerkt door een zeer grote vrees voor oorlog.

In juni 1695 was er te Eeklo - een niet-omwalde stad - een grote oorlogsdreiging. De legers van Lodewijk XIV waren zich in de omgeving van Eeklo aan het klaarmaken voor een grote aanval (de strijd zou losbarsten op 2 juli, maar niet te Eeklo).

August Van Acker verwoordde de sfeer die er toen te Eeklo heerste als volgt: "*Men zegde dat de Franschen toebereidselen tot openlijke vijandelijkheden maakten, dat zij reeds grof geschut te Bellem hadden aangevoerd; dat het fransche leger naar het Oostvrije stond af te zakken en alzoo heel Vlaanderen zou bezetten; dat Engelsen en de Schotten te Brugge, de Spanjaards te Damme en de Hollanders te Sluis oprezen om te velde te komen, en dat er een veldslag omstreeks Eecloo aanstaande was. Vele van onze burgers dachten aan de vlucht. Eenigen gingen naar Sluis, naar Brugge en Damme op inlichtingen uit. Onze wet (de schepenen) zond nu en dan bespieders naar de brugse Vaart; en onze baljuw Jaak De Smit, ging naar Bellelem aan de fransche officieren beleefdheden bewijzen en namens onze stad "courtoisiën" doen, hen over hunnen aanstaande marsch uithorende.*" (Van Acker, 1890-1892, 116).

Jos Monballyu bevestigt aan de hand van historisch onderzoek het belang van het verband tussen oorlogsdreiging en heksenprocessen: "*De heksenprocessen in de Zuidelijke Nederlanden startten in 1595 ten vollen na de zeer natte en koude jaren tussen 1581-1592. Maar deze natuurrampen vormen op zichzelf geen afdoende verklaring voor heksenprocessen; zij deden zich namelijk ook voor in streken of plaatsen waar en in tijden waarin er geen heksenprocessen waren. Dat was ook het geval voor economische crisissen, die vooral werden veroorzaakt door de voortdurende krijgsverrichting. Niet zozeer het oorlog voeren zelf,*

want in die periodes had men andere zorgen dan het uitroeien van heksen, maar vooral **de vrees voor een nakende oorlog deed heksenprocessen ontstaan.**" (ik benadruk) (Monballyu, 2006, 255-256.).

Oorlogsdreiging was in de Zuidelijke Nederlanden tussen 1595 en 1607 zeker een belangrijke oorzaak voor heel wat heksenprocessen. Maar in 1695 werkte het "systeem" niet meer. Historici hebben ontdekt dat de jaren 1680-1715 van doorslaggevend belang geweest zijn voor de doorbraak van de "Verlichting" in Europa. Zo had het boek van Paul Hazard over de crisis van het Europees geweten tussen 1680-1715 een groot succes.

Uit de feiten te Eeklo kunnen we afleiden dat het historisch onderzoek de stelling van René Girard bevestigt wanneer hij schreef: "*De mensen zijn niet met de heksenjacht opgehouden omdat ze de wetenschap hebben uitgevonden, ze hebben de wetenschap uitgevonden omdat ze met heksenjacht zijn opgehouden.*" (Girard, 2004, blz. 240). Het historisch onderzoek wijst uit dat, zoals te Eeklo het de vermeende heksen waren die in deze periode vanaf de eerste aanklacht hun "onschuld" uitriepen. Zou de wetenschap uitgevonden zijn door heksen die hun onschuld uitriepen? Wat voor ons onderwerp van belang is, is de vaststelling dat door de "ontdekking" van de onschuld van deze slachtoffers het geweld niet stopt. Het sacraal geweld verdwijnt niet, maar verandert van vorm. Met de vooruitgang van de wetenschap verdwijnt het sacraal geweld niet. Het sacraal geweld ondergaat een gedaantewisseling.

Zo verschenen in 1705 te Sint-Truiden François Soye en zijn knecht voor het gerecht. Zij hadden een vrouw vermoord die ze verdachten van toverij. Verscheidene dergelijke processen zijn bewaard gebleven. Er waren zelfs nog heel wat dergelijke moorden rond 1840-1850 (Monballyu, 2006, 255-256). Men zou het kunnen hebben over een metamorfose van het geweld. Van archaisch ritueel geweld (externe bemiddeling) naar een rechtstreeks niet-ritueel geweld (moorden - interne bemiddeling). Wat opvalt bij deze moorden is dat zij in tegenstelling tot eigenlijke heksenprocessen geen maatschappelijk draagvlak meer hebben. Er is een moord, maar geen unanieme maatschappelijke aanklacht. We zitten in periode waarin het archaisch transcendent sacrale niet meer werkt en het sacrale de moderne vorm van het gedeveerd transcendent nog niet heeft aangenomen. We zitten in een overgangsfase.

Wat heel interessant is in wat Marie Soufferaen overkwam, is de verwantschap, het verband tussen dit (mislukt) heksenproces en

de oorlogsdreiging. De diepe wortel van dit verband moeten we zoeken in het archaisch sacrale van de mensheid zelf. We zullen pogen dit te onderzoeken in een volgende bijdrage.

Ph. DE KEUKELAERE.

Bibliografie :

Ph. DE KEUKELAERE, '*Anthonyne van Masseme terechtgesteld te Eeklo. Een heksenproces anders bekeken (3)*', in *De Eeklose Dobbelgebakkene*, 2004,

R. GIRARD, *De zondebok*, Agora/Pelckmans, 2001.

P. HAZARD, *La crise de la conscience Européenne 1680-1715*, Fayard, 1961.

J. MONBALLYU, *Zes eeuwen strafrecht, De geschiedenis van het Belgische strafrecht (1400-2000)*, Acco, 2006.

E. ROOMS, *Lodewijk XIV en de Lage Landen*, Davidsfonds, 2007.

A. VAN ACKER, *Nieuw Eecloo*, afl. in *De Gazette van Eecloo en het District*, 1890-1892, heruitgave Stadsarchief Eeklo, januari 2008.

F. VANHEMELRYCK, *Het gevecht met de duivel, Heksen in Vlaanderen*, Davidsfonds, 2000.

Wat Marie Soufferaen in 1695 overkwam, of een verijdeld heksenproces (II)

INLEIDING

In een eerste bijdrage hebben we de feiten uiteengezet en geïnterpreteerd in een ruimer historisch kader (1). De bedoeling van deze bijdrage is na te gaan of de feiten die zich in 1695 in Eeklo hebben afgespeeld ons iets kunnen leren over de oorsprong van het geweld

Het politieel onderzoek te Eeklo bezorgt ons een aantal vaste parameters. De zoon van Gillis de Bruyckere is overleden. Gillis De Bruyckere is op de dag van de feiten (de heksenaanklacht) met de bol (krulbol) gaan spelen in de herberg van Marten Goossens. Met vrienden heeft hij na het spel een stevig glas gedronken enz.

Wat de historische context betreft kunnen we met grote zekerheid vooropstellen dat Eeklo op het ogenblik van de feiten in juni 1695 op de rand stond van de afgrond, veroorzaakt door hevige oorlogspaniek. Er was te Eeklo een diepe crisis. Voor een aantal feiten moeten we vanuit de context van de politieke verslagen met hypothesen werken. Dit zijn o.a. de herkomst van het slachtoffer, de gebeurtenissen - die essentieel zijn, doch niet opgenomen in het verslag - , die plaatsvonden tussen de feitelijke aanhouding van de "heks" om 9 uur 's avonds aan de Boterhoek en de aankomst van de stoet bij de baljuw in het centrum van Eeklo om middernacht.

We onderzoeken achtereenvolgens of het menselijk geweld een aanwijsbare oorzaak heeft, of we deze kunnen terugvinden in de oudste sporen van de mensheid en tenslotte of we deze aanwijsbare oorzaak kunnen toepassen op onze heksenaanklacht.

I. HEEFT MENSELIJK GEWELD EEN AANWIJSBARE OORZAAK?

Uit het onderzoek verricht sedert een klein twintigtal jaar kan men niet anders besluiten dan dat de prehistorische mens veel gewelddadiger was dan algemeen werd aangenomen (2). Wetenschappelijk onderzoek wijst uit dat dit "geweld" het gevolg is van de hogere hersenfuncties bij de mens. Meer dan bij de dieren zijn de hogere hersenfuncties bij de mens (reeds in beperktere mate bij bepaalde diersoorten zoals mensapen) in staat om door nabootsing leerprocessen tot stand te brengen met oneindige mogelijkheden. Aristoteles beschreef dit in zijn Poetica als volgt: *"De eerste oorzaak is dat het anderen nadoen en*

uitbeelden mensen van hun geboorte af eigen is; de mens verschilt van de andere levende wezens daarin dat hij de meeste aanleg heeft om uit te beelden en zijn eerste lessen al leert door na te doen." (3)

Deze onbeperkte vrijheid - eigen aan de hersenfunctie bij de mens - heeft echter zijn keerzijde. Het activeren van de hersenen, eigenlijk de hersenneuronen - die aan de basis liggen van het leerproces - gebeurt niet in een rechtstreekse neutrale verhouding tot de objecten. Er is geen rechtstreeks ordenend gebeuren ten aanzien van de werkelijkheid. Eigenlijk activeren de hersenneuronen geen leerprocessen "in zich". De onbeperkte mogelijkheden, eigen aan het mens-zijn, zijn een samenspel tussen de onbeperkte mogelijkheden van de menselijke hersenen en de onbeperkte mogelijkheden van het menselijk verlangen. Er is een wisselwerking tussen het menselijk verlangen en de hersenneuronen. Deze wisselwerking wordt in gang gebracht door het verlangen na te bootsen wat de andere verlangt. Het proces is inter-individueel (er moeten minstens twee individuen zijn) en inter-intentioneel (het is de intentie van de andere die bepalend is). Het nabootsen van anderen gebeurt in leerprocessen, maar ook in het zich toe-eigenen van objecten, goederen, territoria of vrouwen. Het belangrijke in deze wisselwerking is niet zozeer het object dat men verlangt, maar het verlangen van anderen naar hetzelfde object.

De parameters "het verlangen van de anderen" en "de intenties van de anderen" zijn even onbeperkt en onbegrensd als de wisselwerking verlangen- hersenneuronen. Het intentioneel element van deze wisselwerking behoort het individu niet toe, maar zijn verhouding tot anderen. Het is de intentie van de andere die mijn hersenneuronen in werking stelt om hetzelfde te verlangen. In dit onbegrensd inter-individueel inter-intentioneel proces kan de andere een rivaal worden. Geweld is niets anders dan de volkomen gelijke vermeerdering bij twee mensachtige entiteiten van het toenemend wederzijds nabootsend (mimetisch) verlangen tot het gewelddadig keerpunt. Dit wederzijds verlangen prikkelt wederzijds de hersenneuronen, en omgekeerd.

Het gewelddadig keerpunt wordt bereikt op het ogenblik dat de wisselwerking de grens van ieder mogelijk onderscheid tussen de "rivalen" overschrijdt. Dit onmogelijk onderscheid wordt ervaren als een chaos, het subjectief gevoel bij de "rivalen" van een "ultiem" en "totaal" zijnsverlies, dat gecompenseerd wordt door het geweld.

Dieren, die minder ontwikkelde hersenfuncties hebben, bereiken in conflicten binnen de soort eveneens het gewelddadig keerpunt, maar doorgaans niet tot het uiterste, nl. het doden van

soortgenoten. Dit fenomeen dat bij dieren wordt vastgesteld heeft een naam gekregen: de *dominant pattern*. Het merkwaardige is dat het geweld bij dieren binnen de soort doorgaans leidt tot een ordening, door de onderwerping van het ene dier jegens het andere, voordat de fatale grens van het doden wordt bereikt.

Het gevolg van het ontbreken van deze "ordenende grens" bij de mens - als gevolg van de hogere hersenfuncties - kan tot totale wanorde leiden, waardoor de groep zichzelf vernietigt. Het is niet ondenkbaar dat in de prehistorie hele groepen mensen verdwenen zijn omdat zij er niet in geslaagd zijn het intern zelfvernietigend geweld te bedwingen - wat dieren binnen de soort doorgaans wel kunnen.

De Engelse filosoof Thomas Hobbes (1588-1679) heeft dit fenomeen als een van de eersten in filosofische taal proberen om het zetten in zijn werk 'Leviathan'. Voor hem hebben alle mensen (op gelijke wijze) een wil (bij Hobbes verlangens) en een voorzichtigheid (een empirische mogelijkheid om aan te leren). Maar als twee van hen ertoe komen iets te verlangen waarvan slechts één van beiden geniet, zijn er maar twee mogelijkheden, ofwel de onderwerping (zoals bij dieren), of de vernietiging van de andere om het beoogde doel te bereiken. Bij Hobbes is dit geen individueel, maar een sociaal gebeuren. Hij heeft ook ingezien dat het tot de zelfvernietiging van een samenleving kon leiden. Het is de bekende "oorlog van iedereen tegen iedereen". *"Hereby it is manifest that during the time men live without a common power to keep them all in awe, they are in that condition which is called war; and such a war as is of every man against every man"* (4)

De vraag is dan : hoe hebben die mensachtige wezens - die mensen zijn - kunnen overleven ? Waarmee heeft men met andere woorden dit zelfvernietigend proces kunnen stoppen, en de samenleving kunnen ordenen ? Voor Hobbes hebben de (strijdende) individuen een sterke staat nodig, voor Rousseau (die een verkeerd uitgangspunt hanteert) komen de "primitieve" individuen op een bepaald ogenblik bij wijze van spreken rond de tafel zitten en ondertekenen ze als het ware een contract, een sociaal pakt. De sterke staat of het sociaal pakt overschrijden dan het oergeweld, het is een funderend, transcenderend gegeven dat de samenleving ordent. Kant zal het niet hebben over een staat of sociaal pakt, maar over een oordeel, het "reflexieve oordeel". Dit oordeelsvermogen van de rede is dan *"de transcendentie die de dimensie van de objectiviteit constitueert ... die voor zichzelf bestaat en die een relatieve autonomie kent"* (5). De menselijke rede zou daardoor autonoom in staat zijn een transcendentie tot stand te brengen (de objectiviteit), die het geweld (Dewitte noemt

het de "particuliere gezichtspunten") inperkt.

Zowel Hobbes en Rousseau als Kant zijn kinderen van de verlichting die de ordenende kracht van de menselijke rede overschatten. Zij beschouwen wat op een bepaald ogenblik in de geschiedenis binnen één cultureel kader mogelijk was als een algemeen funderend principe voor de mensheid. Het is duidelijk dat de primitieve mens geen "oplossing" voor zijn probleem buiten de sfeer van het geweld zelf heeft kunnen vinden. Hij heeft een oplossing gevonden binnen het geweld zelf, en er de eerste "transcendentie" (= een geweldoverschrijdende grens) uitgevonden. Het was uiteraard geen bewust proces, maar een proces van miskenningen. Het merkwaardige is dat "de oplossing" in zekere zin gewerkt heeft, ofschoon ze het gevolg was van een reeks miskenningen, van verkeerde oorzakelijkheden. In die zin wist de archaische mens niet wat hij deed.

We onderscheiden drie verkeerde oorzakelijkheden waaraan de archaische mens zijn overleving te danken heeft. Het zijn de belangrijke kenmerken van de mythische causaliteit (6).

1. De perceptie dat het zelfvernietigend geweld binnen de groep de "schuld" van één individu als oorzaak heeft. Deze verkeerde oorzakelijkheid ondersteunt heel het systeem.

2. De reden waarom het individu wordt aangewezen. De aanwijzing houdt geen enkel verband met een werkelijke fout (die er kan zijn, maar eigenlijk van geen of van zeer ondergeschikte belang is). De schuld van het individu in het mechanisme is enkel het gevolg van een reductie (herleiden) van het geweld van iedereen tegen iedereen tot iedereen tegen één. De samenleving, die niets anders was dan een oneindige reeks gewelddadige dubbels, reduceert zich tot twee dubbels : de samenleving en een "monsterlijk dubbel" (spiegelbeeld van de gewelddadige samenleving). Het individu, een monsterlijk dubbel (vaak een marginaal, iemand aan de ondergrens maar ook aan de bovengrens van de samenleving: een gehandicapte, een krijgsgevangene, een slaaf, een boef of een koning, een held, een vedette enz.) wordt als een zondebok / oorzaak van de gewelddadige besmetting vermoord. Hierdoor verdwijnt de gewelddadige indifferentie tussen de leden van de samenleving en is er opnieuw een onderscheid tussen de samenleving en wat zij verwerpt.

3. De perceptie dat de zondebok, het "slachtoffer" (de verworpene) door zijn dood een ordenende vrede in de groep heeft gebracht of hersteld. Dit is de kern van het sacraal transcendent dat het geweld overschrijdt. Het slachtoffer wordt vergoddelijkt en behoudt de kenmerken van het sacraal offerproces, het heeft een monsterlijke, een boosaardige zijde (verwijzend naar zijn oorspronkelijke schuld) en een welwillende, een weldadige zijde

(hij bracht herstel van vrede in de samenleving).

Het lijkt absurd, maar toch is de eerste menselijke sacrale transcendentie die het zelfvernietigend geweld heeft ingeperkt niet de staat, een sociaal pakt of het oordeelsvermogen van de rede, maar het archaisch sacrale (het godsdienstige), met zijn offerrituelen en mensenoffers. Archaische samenlevingen zijn in wezen sacraal. Het sacrale en de samenleving vallen samen, wat hun overleving mogelijk heeft gemaakt. René Girard schrijft: "*We beweren dus dat het mechanisme van de zondebok het voorwerp van de religie is; het is haar functie de gevolgen van dit mechanisme te bestendigen of te vernieuwen, met andere woorden het geweld buiten de gemeenschap te houden.*" (7) Het is dan ook niet te verwonderen dat primitieve godsdiensten meer gemeenschappelijke kenmerken hebben dan onderlinge verschillen.

II. KUNNEN WE DEZE VERKEERDE OORZAKELIJKHEDEN TOETSEN AAN DE WERKELIJKHEID?

Twee voorbeelden uit de prehistorie die wijzen op dit proces:

1. Het jachttafereel van de grote zaal van de grot van Chauvet (Frankrijk 32.000 jaar oud).

De "kunstenaar" ging - zoals vaak in archaische samenlevingen - zijn inspiratie halen in het dierenrijk. De jacht fascineert de mens. Niet enkel omdat de prehistorische mens zelf een jager was, maar omdat voor hem de jacht tot hetzelfde mythisch en ritueel gebeuren hoorde als het zondebokmechanisme. De jacht kan dan ook niet de oorzaak zijn van het geweld tussen mensen. We kunnen Marc Vermeersch daarin niet volgen (8): We interpreteren deze grotschildering als een mythische initiatie - door middel van een tafereel van jagende dieren - in het inperken van geweld binnen de groep.

Aan de linkerzijde bespieden 2 (of 3) Europese leeuwen een "toekomstig" slachtoffer, een van de groep geïsoleerde buffel. In het sacraal zondebokproces is het "isoleren" van het slachtoffer een essentieel element voor het welslagen. De dubbels waarover we het hadden zijn finaal een unanieme samenleving tegen een volledig geïsoleerd slachtoffer. Aan de rechterzijde maken jagende leeuwen één of meer buffels af.

Ik ga ervan uit dat verscheidene elementen in de richting van een voor de groepzingevende mythische voorstelling wijzen, eerder dan het louter weergeven van een tafereel uit de natuur. Specialisten hebben uitgemaakt dat de "kunstenaar" een "uitzonderlijke" jacht heeft afgebeeld, omdat - zeer ongebruikelijk

bij leeuwen - ook mannetjesdieren aan de jacht deelnemen. Eigenlijk is dit vrij duidelijk: het gaat hier om de Euraziatische holenleeuw (*Panthera spelaea*), waarvan de mannetjes veel groter zijn dan de wijfjes. Bij diersoorten met dit kenmerk zijn die mannetjes zeer agressief. De holenleeuw (uitgestorven ongeveer 10.000 jaar geleden, aan het einde van het Pleistoceen), was een krachtig roofdier. Hij voedde zich met paardachtige dieren, maar ook met wilde buffels. Hij doodde zijn prooien door verstikking of door een beet in de hals met de korte hoektanden. Het voorstellen van heel gewelddadige dieren tegenover hun prooi zou een eerste aanwijzing van een mythische voorstelling kunnen zijn, de manier van doden een tweede. Het doden door toe te slaan in de nek door wurging of verwonding (onthoofding) is een groot mythisch thema. De jacht door mannetjes én wijfjes zou een aanwijzing kunnen zijn voor een gewilde voorstelling van de "unanimiteit" binnen de groep van de vervolgers. René Girard schrijft in dit verband: "*De mythe ontstaat door iets dat we als een verschijnsel van unanimiteit moeten definiëren.*" (9).

Voor de "kunstenaar" is het voorstellen van de unanimiteit binnen de groep jagende leeuwen essentieel. Dit 32.000 jaar oude tafereel overtreft wat in de natuur gebeurt, omdat het een sacrale voorstelling is, een collectief mythisch geheugen, de sleutel van de kennis die de groep moet behoeden voor het totaal zelfvernietigend geweld.

Zowel bij de jagende leeuwen als bij de slachtoffers beeldt de "kunstenaar" het gewelddadig sociaal ontdebberingsproces af, dat zijn eindpunt bereikt in het zich unanieme keren van de groep tegen een verworpen slachtoffer, dat gedood en onthoofd wordt. Dit tafereel is een sprekend voorbeeld van wat René Girard schrijft: "*De veralgemening van de dubbels, het totaal verdwijnen van de verschillen waardoor de haat ten top gedreven maar ook volkomen onderling verwisselbaar wordt, vormt de noodzakelijke maar voldoende voorwaarde voor de gewelddadige eensgezindheid.*" (10)

2. Ons tweede voorbeeld is aanzienlijk jonger: het verstikkingstafereel in de grot van Addaura (Sicilië, 12.000 à 14.000 jaar oud). Over de datering en de betekenis is er geen unanimiteit bij de specialisten. Het is in ieder geval de oudste Europese afbeelding van een groep mensen.

Wat meteen opvalt is het veel groter ritueel gehalte dan bij de afbeelding in Chauvet. Oorspronkelijk dacht men dat het tafereel dansers voorstelde. Recenter onderzoek gaat er echter vanuit dat het gaat om een ritueel van mensenoffers door verstikking, door

zelfwurging. De benen van de slachtoffers werden achteraan met de nek van de slachtoffers verbonden door middel van een touw. Het strekken van de benen spant de touw en veroorzaakt verstikking. We halen dit tafereel niet enkel aan omdat het de eerste bekende voorstelling is van een mensengroep in Europa, maar vooral omdat het een illustratie is van een vierde verkeerde oorzakelijkheid waardoor de prehistorische mens heeft kunnen overleven.

We stellen namelijk vast dat er in het tafereel een heel duidelijke afbakening is van de buitengrens van de groep. Bepaalde personen rond de slachtoffers hebben opgeheven armen. Dit zeer archaisch lichamenlijk teken wijst op de noodzaak van het offer om de binnenzijde van de groep af te bakenen ten aanzien van de buitenzijde (11). Het zich ritueel ontdubbelen van de groep gaat gepaard met een rituele afbakening tussen binnenzijde en buitenzijde.

De vierde verkeerde oorzakelijkheid gaat ervan uit dat de zondebok uitgedreven moet worden van de binnenzijde (binnenkant) naar de buitenzijde (buitenkant) om de binnenzijde van de groep te herstellen tegenover het zelfvernietigend geweld. Er is een rituele afbakening rond de zondebokken. De dood van de zondebok zuivert en bevrucht de binnenkant, die afgesloten wordt. Het zich finaal ontdubbelen van de groep tegen de zondebok gaat gepaard met het uitdrijven van de zondebok naar de buitenzijde.

In archaische politieke funderingsverhalen wordt het stichtend ontdubbelingsproces van een samenleving vaak voorgesteld door een tweeling, waarvan de ene de andere verwerpt door hem te doden. René Girard schrijft hierover: "*Waar het verschil ontbreekt, dreigt het geweld. Er ontstaat verwarring tussen biologische tweelingen en de sociologische tweelingen die welig gaan tieren zodra het verschil in crisis komt. Het moet ons niet verbazen dat tweelingen schrik aanjagen : ze zijn een beeld en lijken een voorteken te zijn van het grootste gevaar dat iedere primitieve gemeenschap bedreigt : het ongedifferentieerde geweld.*" (12) Tweelingen zijn in de mythologie even ambivalent als de goden zelf. Zij kunnen een gevaar betekenen en een zegen zijn.

Het is hoe dan ook een feit dat stichtingsverhalen de figuur van de tweeling gebruiken als fundering ten aanzien van het ongedifferentieerd geweld. In het Romeins stichtingsverhaal gaat het verwerpen (doden) van Remus door Romulus gepaard met het onderscheid tussen de binnenkant en buitenkant, de grens van de stad Rome.

III. IS EEN PRAKTISCHE TOEPASSING MOGELIJK OP HET VERIJDELD HEKSENPROCES VAN MARIE SOUFFERAEN?

1. De schuld van Marie Soufferaen.

Hoe ontstaat de aanwijzing van de schuld in ons verhaal ? Gillis de Bruyckere heeft een verschrikkelijke tegenslag. Zijn zoon is overleden. De oorzaak van het overlijden kunnen we uit het relaas niet afleiden. Of Gillis zelf de oorzaak al dan niet kende, is eigenlijk niet van doorslaggevende aard. Op een bepaald ogenblik gaat hij een verkeerde oorzaak bedenken. Een aantal factoren kunnen in welbepaalde omstandigheden aanleiding geven tot deze verkeerde oorzakelijke verbinding in zijn hersenen. Niet alleen in zijn hersenen, maar eveneens in die van zijn vrienden.

Het samenzijn in de herberg van Marten Goossens is hier belangrijk. Het is een samenzijn van spel en drank. Die wakkeren in de menselijke hersenen het nabootsend verlangen, de competitie (het antagonisme van de dubbels) aan. Zoals in vele spelen kan bij krulbollen winnen of verliezen van weinig afhangen: het vallen van de krulbol naar de ene of andere zijde, enz. Het is alsof het lot bepaalt wie er wint of verliest. Na het spel bij het drinken zal Gillis de Bruyckere zich hebben afgevraagd waarom het lot van het verlies van zijn zoon nu net op "hem" is gevallen.

Door samen over en weer te praten vinden Gillis de Bruyckere en zijn vrienden een oorzaak. Waarom valt het lot op Marie Soufferaen? Over haar herkomst weten we niets, we kunnen er slechts naar gissen. Enkel haar naam zou een aanwijzing kunnen zijn. We weten wel dat zij geen buurvrouw was van Gillis de Bruyckere, maar dat zij niet heel ver af woonde van de herberg van Marten Goossens, net als twee cafévrienden. We weten ook dat naar de normen van de 17de eeuw Marie Soufferaen een oude vrouw was. Door het spel, de drank en het samenzijn ontstaat geleidelijk een unanimité over de schuld van het slachtoffer. De schuld is niet het gevolg van een fout, maar van de unanimité van de vervolgers.

En dan gebeurt iets in ons nabootsend en sacrificieel proces wat eigenlijk zeer mannelijk is. Onze cafévrienden laten het niet bij woorden (vrouwen laten het gewoonlijk bij woorden, of bij het aansporen van de mannen...), maar voegen de daad bij het woord. In hun hersenen ligt het vast dat Marie Soufferaen de oorzaak is van de dood van Gillis' zoon. Het doden van kinderen was een courante aanklacht in heksenprocessen (13). Voor de groep is zij schuldig, hierdoor ontstaat haat en moet er een daad van vergelding (wraak) komen.

We gaan ervan uit dat de rol van de vrienden van Gillis de Bruyckere in deze eerste fase veel belangrijker geweest is dan blijkt uit de politionele verslagen. Deze werden immers opgemaakt nadat de Eeklose baljuw Gillis de Bruyckere als de (enige) "schuldige" van een nutteloos kabaal had aangewezen. De vergeldingsactie verloopt evenwel niet zoals voorzien. Het slachtoffer is niet alleen. De dochter neemt het meteen voor haar op en toont zelfs een bereidheid haar zo nodig met geweld te verdedigen, al is het met een riek. Dit is een eerste zware klap voor de vervolgers. Het unaniem karakter van de actie van allen tegen één dat een heksenaanklacht is, wordt hierdoor aangetast.

2. Gillis de Bruyckere, een monsterlijk dubbel van Marie Soufferaen.

De barst in de unanimiteit van de vervolgers weerhoudt de vriendengroep het slachtoffer rechtstreeks te doden. Men gaat een beroep doen op bemiddeling. Een heksenproces wordt het alternatief. Wellicht om Gillis de Bruyckere te kalmeren roept een van zijn vrienden: "*Zo gij zuiver zijt, gaat dan mee naar Eeklo.*" De heks is "onzuiver".

Dit is een primitieve aanwijzing voor een "schuldige". De vriend zegt niet : "zo gij onschuldig zijt, ga dan mee naar Eeklo." Eerder dan met een oordeel over het toveren van een heks (in de zin van "zo jij geen heks bent..") moeten we dit verbinden met het primitief zondebokmechanisme. De onschuld van een slachtoffer is daarin iets totaal ondenkbaars. Het slachtoffer is altijd schuldig. In primitieve samenlevingen wordt het intern geweld gezien als een besmetting veroorzaakt door de zondebok. Ook al wordt deze eigenlijk toevallig uitgekozen (vermits er geen oorzakelijk verband is tussen schuld en geweld), toch is een essentieel kenmerk van zijn schuld (het onzuiver zijn) het zondebokteken. De wijze waarop heksen worden voorgesteld wijst hierop. Ze zijn altijd fysiek lelijk. Ook wordt tijdens het heksenproces door de beul gezocht naar een teken, het *duivelsteken* (14). Maar dit is een late geritualiseerde handelswijze. Een van de vele mogelijkheden is dat de zondebok eigenlijk al niet behoort tot de groep, iemand van daarbuiten is. Mogelijk zou de in Eeklo ongewone naam van het slachtoffer een element kunnen zijn waardoor zij eigenlijk niet helemaal tot de groep behoorde.

Het zondebokmechanisme is in dergelijke processen nauw verbonden met het afbakenen van de binnenkant tegenover de buitenkant. Een "vreemd" accent kan al een voldoende zondebokteken zijn. Mattheüs 26, 73 verwijst naar een "vreemd" accent dat kan verraden: "*Na een tijdje kwamen de omstanders*

dichterbij en zeiden tegen Petrus : 'Inderdaad, jij hoort bij hen; trouwens uw taal (accent) verraadt je.' Hij sprak immers met het accent uit Galilea. In deze tekst vinden we twee constitutieve elementen: het accent als teken (a) waardoor men niet tot de groep hoort, maar erbuiten staat (b). Petrus slaagt er niet in zich uit de buitenkant (die hij met de zondebok deelt) los te maken. Door een zondebokteken (het vreemd accent) dreigt hij zelf een zondebok te worden (15). Een heks kan de groep besmetten, zij is onzuiver en moet eruit.

Hier heeft Gillis de Bruyckere (of de groep aanklagers) een tweede tegenslag. Het slachtoffer antwoordt en verwijst niet naar het onderscheid zuiver/onzuiver, maar naar het onderscheid schuldig/onschuldig, en roept meteen haar onschuld uit. Marie Soufferaen wordt geen monsterlijk dubbel van de groep aanklagers, waarschijnlijk omdat de groep op dat ogenblik geen unanieme aanklagende groep meer was. Naarmate het verhaal vordert krijgen we de indruk dat er maar één aanklager meer is. Niet de groep maar Gillis de Bruyckere wordt zelf een dubbel (een sociologische tweeling) van de heks. Het wordt een soort duel. Meermaals haalt het politoneel verslag Gillis' woorden aan het adres van het slachtoffer: "*Gij zult branden, of ik zal verbrand worden.*".

Hier moeten we even halt houden, omdat we op het eerste gezicht afwijken van het oorspronkelijk schema in meer archaische samenlevingen. Heksenvervolging is een late vorm van mythische stichtingsverhalen. Wat deze nu net zo interessant maakt, is het feit dat zij een aantal kenmerken vertonen van het archaisch mythische (zoals de foutieve aanklacht), zowel als van meer geritualiseerde vormen van hetzelfde gebeuren. Het verwijzen naar het branden of verbrand worden geeft aan dat in de voorstelling van de aanklager de antagonist gelijk geworden worden. Voor de aanklager is er op dat ogenblik geen onderscheid meer.

Strijdende tweelingen en dubbels (broedertwisten enz.) in zoveel mythische verhalen zijn een geritualiseerde vorm van voorstellingen van ouder stichtend geweld van de groep tegen het slachtoffer. De oorsprong hiervan ligt hierin dat de geboorte van een echte tweeling meestal werd gezien als een voorteken van een (gewelddadige) offercrisis in de samenleving. Geleidelijk werden tweelingen en andere "dubbels" de voorstelling van de offercrisis zelf. Het doden van de ene door de andere is dan in dezelfde voorstelling de oplossing voor deze crisis. Om het chronologisch voor te stellen: de meest primitieve vorm van het stichtend mythisch geweld is het lynchen van een

slachtoffer door de groep (eerste mogelijkheid, te zien op de afbeelding in de grot van Chauvet). Later wordt dit geritualiseerd en houdt men rituelen van mensenoffers. De groep doodt op rituele wijze een zondebok (tweede mogelijkheid, waarnaar de grot van Addaura verwijst). Dit ritueel kan evolueren in verschillende richtingen. Mensenoffers worden in een later stadium dierenoffers (altijd tamme dieren, die dicht bij de mensen zijn), maar mensenoffers kunnen ook gevechten van "dubbels" (sociologische tweelingen) worden, waarbij de ene de andere doodt (derde mogelijkheid). We geven twee voorbeelden, een uit de Griekse en een uit de Romeinse oudheid.

Een voorbeeld van de tweede mogelijkheid is de figuur van de *farmacos* in Athene. Deze stad onderhield - op haar kosten - een aantal toekomstige slachtoffers, die in geval van nood geofferd werden. Deze waren ter beschikking van de samenleving om bij rampen, epidemie, hongersnood en vijandelijke aanval te worden gedood. René Girard schrijft hierover: "*De rite is de herhaling van een eerste, spontane moord die de orde in de gemeenschap herstelde omdat hij de eenheid, die in het wederzijds geweld was verloren gegaan, tegen en rondom de zondebok hersteld heeft.*" (16) Het stenigen van de *farmacos* verwijst nog in zekere mate naar de eerste mogelijkheid.

Een voorbeeld van de derde mogelijkheid is het ontstaan van de gladiatorenspelen te Rome. Er zijn aanwijzingen dat hun verre oorsprong het gebruik was om op het graf van op het slagveld overleden strijders mensenoffers te brengen (vaak krijgsgevangenen), om de *manes* (de schimmen van de afgestorvene) te bedaren. Later werden bij dit soort begrafenissen gladiatorenspelen georganiseerd, oorspronkelijk tweegevechten (17).

Vroeger dacht men dat de gladiatorenspelen een Etruskische oorsprong hadden. Fik Meyer stelt echter: "*De ontdekking van grafschilderingen uit het midden van de vierde eeuw v. Chr. In Lucanië en Campanië zette de Etruskische theorie op losse schroeven. Op fresco's in Paestum zijn verschillende onderdelen van zogenaamde lijkspelen uitgebeeld, waaronder de strijd tussen twee zwaargewapende mannen, uitgerust met helmen, schilden en speren. De aanwezigheid van een scheidsrechter doet vermoeden dat het hier moet gaan om een duel dat werd uitgevochten ter ere van een vooraanstaande dode. Aangezien de vroegste Romeinse gladiatorengevechten eveneens in samenhang met lijkspelen worden genoemd, ligt de veronderstelling dat ze vanuit Campanië naar Rome zijn gekomen voor de hand. Maar daarmee is nog niet*

gezegd dat de gladiatorenspelen in Campanië hun oorsprong vonden. Het mag zeker niet worden uitgesloten dat de Grieken, die al vanaf de achtste eeuw v. Chr. in dit gebied actief waren, hun lijkspelen met dodenoffers hebben geïntroduceerd. Zij geloofden dat het bloed van gevangenen de overledene kracht gaf tijdens zijn tocht naar de onderwereld. In Campanië zouden de lijkspelen geleidelijk zijn losgeraakt van hun Griekse wortels en zouden dodenoffers zijn vervangen door dodelijke gevechten bij de tombe." (18)

De uittaling van Gillis wijst verder op een primitief legitimeitsprincipe dat verband houdt met dezelfde evolutie: het godsoordeel, waarvan één van de vormen het "juridisch tweegevecht" is. De codex Hammurabi, van rond 1780 v.Chr., is een van de oudste bekende "wetteksten". Joost Van Damme schrijft: "*Hammurabi schreef de codex om de goden te behagen. Het verbaast dan ook niet dat voor sommige aanklachten (zoals toverij en hekserij) gebruik wordt gemaakt van een godsoordeel dat in verband kan worden gebracht met de wortels van het zogeheten "juridisch tweegevecht."* De codex voorzag in de mogelijkheid voor de "rechter" om zijn bevoegdheid af te wijzen en het geschil terug te geven aan partijen, die het dan zelf moesten "uitvechten" (19).

In het archaisch juridisch tweegevecht (het duel) is er een verwarring tussen straf en goddelijke wraak, als kosmisch bestanddeel van de mythische causaliteit (20). Het roepen van Gillis De Bruyckere is een dramatisch hoogtepunt in het verhaal. Het verlies van zijn zoon moet een oorzaak hebben. De oorzaak wordt gevonden, maar het is een verkeerde, die beantwoordt aan aanklachten binnen primitieve samenlevingen. Hij aanroept de godheid - zonder deze bij naam te noemen - als "wraaknemer" tegen het onrecht dat hem werd aangedaan, dat in zijn ogen "wraakroepend" is.

3. De aanklacht tegen Marie Soufferaen brengt geen orde in de groep.

Als een "aanklagende menigte" er drie uur over doet om met een slachtoffer van de Boterhoek naar het centrum van Eeklo te komen, dan is er met die aanklagende menigte iets mis. In primitieve samenlevingen brengen de aanklacht, de aanhouding, en het vermoorden van de zondebok een ommekeer, er ontstaat een gewelddadige eensgezindheid tegenover het slachtoffer. Door deze ommekeer wordt het onderling geweld overschreden en wordt het slachtoffer "sacraal". De structuur van de groep, die zich ontdubbeld heeft tegen het "monsterlijk" slachtoffer, wordt nu geprojecteerd in het slachtoffer zelf. Het slachtoffer wordt

vergoddelijkt. Dit betekent dat het slachtoffer sacraal wordt ontdebeld. De beide zijden van het sacraal slachtoffer zijn stichtend voor de groep, die hierdoor gestructureerd wordt. Uit de chaos ontspruit orde. De vergoddelijking van de zondebok is met andere woorden de transcendente zingeving die de orde sticht of herstelt.

In heksenprocessen ontbreekt deze derde fase. Zij doen geen nieuwe goden ontstaan. Soms vindt men er in een zeer verzwakte vorm nog iets van terug (21). Wel poogden in de 17de eeuw koningen zich nog goddelijke kwaliteiten toe te eigenen. De jonge Lodewijk XIV had Alexander de Grote als (uitwendig) model. Toen hij echter vernam dat deze na overmatig drankgebruik excessen beging zoals het vermoorden van metgezellen, vereenzelvigde hij zich - aangemoedigd door Molière - met de god Apollo ...

In Eeklo komt er geen proces, geen verbranding van een heks, en toch gebeurt er iets merkwaardigs. Het is het interessantste in heel het verhaal, omdat het mogelijk wijst op de gewijzigde tijdsgeest in Europa ten aanzien van heksenprocessen. We weten niet wat gedurende de tocht is gebeurd. We gaan ervan uit dat er heel wat gediscussieerd zal zijn geweest. De vrienden van Gillis, aanvankelijk de grootste roepers, raken meer en meer verdeeld over hun onderneming. Mogelijk heeft men nog in een of andere herberg halt gehouden en voor de zoveelste maal over het nut van de onderneming gepraat. Om middernacht belandt de groep bij de baljuw. Gillis De Bruyckere moet in ieder geval flink zat geweest zijn. Heeft de groep hem doen drinken? De wijze waarop hij op de deur van de baljuw stampert en schopt zou daarop kunnen wijzen. Een van de toeschouwers noemt hem nu een beest. In de loop van de tocht keert de aanklacht zich tegen Gillis, en wordt hij uiteindelijk een "monster", voor de groep. Unanieme aanklachten kunnen we best vergelijken met oplaaiend vuur, zij kunnen alle kanten uitgaan en zich zelfs tegen de aanklager keren. De oorspronkelijke unanimiteit van de vrienden brokkelt af, maar heeft zich meer dan waarschijnlijk hersteld tegen aanklager Gillis De Bruyckere zelf.

Een dergelijke evolutie is maar mogelijk in een samenleving waarin men ervan uitgaat dat het slachtoffer onschuldig zou kunnen zijn. Dit wil zeggen, in een samenleving waarin men begint in te zien dat door de mogelijke onschuld van het slachtoffer er eigenlijk geen oorzakelijk verband kan zijn tussen de dood van Gillis' zoon en Marie Soufferaen.

De baljuw gaat niet zo ver. Bij akte laat hij vaststellen dat Marie Soufferaen een eerlijke en deugdelijke vrouw is en laat hij

aanklager Gillis de Bruyckere zijn aanklacht herroepen. Wat baljuw Jacobus de Smit en de schepenbank te Eeklo doen, is minder spectaculair dan een stichtend heksenproces en een heksenverbranding. Zij slagen erin de antagonisten in zekere mate te verzoenen. Bij Gillis wordt de klok teruggedraaid, hij herroept zijn beledigingen. Marie Soufferaen aanvaardt dit en verklaart tevreden te zijn. Verzoening is een alternatief voor stichtend geweld. Voorwaarde daarbij is niet enkel dat de aanklager zijn aanklacht "herroept", maar ook dat het slachtoffer niet uit is op wraak. Dat zij met andere woorden het voorstel van de tegenpartij niet alleen aanvaardt maar er ook mee tevreden is. Hierdoor wordt de vicieuze cirkel van wraak doorbroken.

4. De verwarring binnenkant - buitenkant te Eeklo in 1695: een verhoogd risico voor het ontstaan van heksenaanklachten.

Heksenaanklachten hebben niet enkel te maken met een individuele crisis bij de aanklager, maar ook met een collectieve crisis. Als we August Van Acker mogen geloven, was er in juni 1695 te Eeklo heel wat oorlogspaniek. Historisch onderzoek heeft uitgewezen dat het niet-omwalde platteland meer te lijden had van de oorlogen van Lodewijk XIV dan de omwalde steden. We kunnen ons als bewoners van een geglobaliseerde wereld niet meer voorstellen hoe belangrijk wallen en muren tussen groepen en samenlevingen geweest zijn. Paul Dumouchel beschrijft het verlies van de buitenzijde in een geglobaliseerde wereld als volgt: "*Why is the outside important? Essentially, because outside of where we live is where "others" live. It is a place that is inhabited by those who are not us.*

Who are they? It could be that the answer to this question is not very important, as long as they are not us. The word "outside" suggests first of all a separation in physical space. It is opposed to inside, and those who are not us do not live inside, or if they happen to live there, it is only by accident, temporarily, and with our permission. This is what globalization has transformed. "Others" are now among us. Through globalization, the coincidence between political, social, and cultural separation on the one hand and distance in space on the other has come to an end. It is not true anymore that those who are not us, those who are different, inhabit a different place, that they live somewhere else. We now share with them the same "global" world and integrated space. That which we call globalization corresponds, among other things, to the fact that difference in spatial location does not anymore coincide with important social, cultural, and political differences " (22).

Archeologisch onderzoek heeft uitgewezen dat reeds in de

primitieve oorlogen (Neolithicum) wallen belangrijk waren. Wallen en muren zijn zo oud als de wereld (23). Het is bijvoorbeeld merkwaardig dat in de Ilias bij de stichting van Troje het de goden Poseidon en Apollo zijn die de stad voorzien van oninneembare wallen (24). We kunnen ons niet meer voorstellen hoe sacraal grenzen en wallen waren. Het archaisch geweld tegen een zondebok houdt de illusie in van het herstellen (vruchtbaar maken) van de binnenzijde tegen een gevaarlijke buitenzijde. Maar ook in de binnenzijde zijn bepaalde plaatsen sacraler dan de rest. Deze worden ook sacraal afgebakend.

In het Athene van de 4de eeuw voor Chr. brachten de *prytanen* voor de politieke samenkomsten offers aan de goden. De *peristiarken* dienden voor iedere samenkomst de ruimte van de samenkomst als binnenkant af te bakenen tegenover de buitenkant. Vooraleer de vergadering begon met een gebed (volgens de formule van de voorvaderen) deed de *peristiark* met een offerdier (*katharsion*) de ronde (*periferein*) van de buitengrens van de vergadering - de ruimte waar men de vergadering hield. Het offerdier was een varkentje. Hij bakende de ruimte af door de grenzen te besprenkelen met het bloed van het bij de keel gedode slachtoffer aan de ene hand, en door het dragen van het offermes (*makairoforein*) met de andere hand (25). Dezelfde procedure werd toegepast om openbare gebouwen, tempels maar ook de stad zelf sacraal te zuiveren. Het zuiveren van de binnenkant is hetzelfde als op het opnieuw sacraal afbakenen met een offerdier.

Stadswallen zijn niet enkel een beveiliging tegen wat van buiten af dreigt binnen te komen, maar zij zijn ook de uitloper van het ouder sacraal onderscheid tussen binnenzijde en buitenzijde. In die zin horen zij tot de essentie van een stad van de middeleeuwen tot de 18de eeuw. Eeklo had geen stadswallen (26). Het ontbreken van dit sacraal onderscheid (dat het onveiligheidsgevoel doet toenemen) moet in oorlogstijd heel frustrerend geweest zijn.

Tijdens de tachtigjarige oorlog was de Eeklose samenleving hierdoor totaal in chaos en vernieling vergaan. De archieven van het Staatse leger als van de Staten Generaal bevestigen dit. De chaos was dermate groot, dat de doortocht van het Staatse leger onder leiding van Maurits van Nassau hierdoor ernstig in het gedrang kwam. C. Verhoef vertelt het als volgt: "*Vroeg in de ochtend vertrok het Staatse leger van Assenede naar Eeklo. De voorhoede kwam 's middags om één uur aan; de achterhoede arriveerde heel laat in de avond. ... Men moest zich behelpen met enkele boeren, die, min of meer gedwongen, als gids fungeerden. Eigenlijk trok het leger "in den blinde voort". Bij een colonne met het geschut begon de chaos. Na enige tijd ontdekte men, dat men in plaats van naar Eeklo, de weg naar Gent was ingeslagen ... Een*

leger dat oprukt door vijandelijk gebied probeert zoveel mogelijk op kosten van de plaatselijke bevolking te leven ... Door massale emigratie waren grote delen van het platteland ontvolkt. De boeren die er nog woonden, hadden zich in versterkte plaatsen of rond de steden teruggetrokken. Jarenlang was het land geteisterd door ellende, die met de oorlogssituatie samenhangt. Afdankte soldaten hadden het land afgestroopt..." (27). De soldaten van het Staatse leger "van den wege afgedwaelt", gingen aan het plunderen.

C. Verhoef vervolgt: *"Daar wisten de boeren van Eeklo wel raad mee. Enkele plundersers werden aan bomen gehangen. Zelfs ging het gerucht dat een soldatenvrouw deerlijk was verminkt en vervolgens vermoord. Het gevolg was dat 'den haet des leeghers ontsteeken sijnde' stevig wraak werd genomen. Bij het vertrek uit Eeklo werden alle huizen in brand gestoken. Elders werden tijdens de opmars boerenhoven en dorpen in de as gelegd."* Hugo de Groot zou het - wellicht de feiten te Eeklo indachtig - hebben over soldaten die *"wredelijk mishandeld"* werden (28).

De doortocht van legers te Eeklo verliep in een sfeer van ineensinking van de plaatselijke samenleving en had in uiterste gevallen zelfs kunnen leiden tot de totale vernietiging van de stad. Wallen zijn meer dan een bescherming, zij zijn een sacraal onderscheid, waardoor de ordening van de binnenzijde moet mogelijk blijven door het zich afzetten tegen de buitenzijde. Na de feiten te Eeklo in 1600 werden te Brugge de tot dan toe geweigerde Spaanse bezetters binnen de wallen van de stad binnengelaten ... (29)

Het is dan ook niet te verwonderen dat bij latere oorlogsdreiging er te Eeklo hevige paniekreacties konden ontstaan. Het sacrale in de mens neigt dan tot het zoeken van een zondebok, wat in Eeklo niets anders was dan het zoeken naar een verkeerde oorzaak voor ellende waarvan de oorzaak buiten Eeklo lag.

Philippe DE KEUKELAERE

Noten

Voor een afbeelding van de grote zaal van de grot van Chauvet zie :

<http://pagespersorange.fr/stalb.biblio/index.html?ArtParietal.htm~mainFrame>

zie ook : http://www.quatuor.org/art_histoire_b12_0004.htm

voor een afbeelding van de grot van Addaura zie :

<http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/5/54/Palermo-Museo-Archeologico-bjs-11.jpg>

1. Philippe DE KEUKELAERE, *'Wat Marie Soufferaen in 1695 overkwam, of een verijdeld heksenproces. Wanneer de dijk van het archaische sacrale barsten vertoont'*, in *DED*, jg. 17 (2008), p. 99 - 110.
2. Marc VERMEERSCH, *Van Pan tot Homo sapiens, Geschiedenis van de mens. Deel I. Jagers en verzamelaars*, P & P, 2008, p. 332-348.
3. ARISTOTELES, *Poetica*, Athenaeum-Polak, 1988., p. 31.
4. Thomas HOBBS, *Leviathan*, eBook s@ Adelaide2007, HTMLSteve Thomas, 2007.
(<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/2.5/au/>).
Hoofdstuk XIII: *Of the natural condition of mankind as concerning their felicity and misery*; de woorden *every man* zijn belangrijk en worden best vertaald als "iedereen" en niet als "allen" zoals gewoonlijk gedaan wordt.
5. Jacques DEWITTE, *'Consensus en dissidentie of Als er zoveel rook is, kan er geen vuur zijn'*, in *De Uil van Minerva*, 2007-2009, 4, p. 187-200. Citaat p. 199-200.
6. Philippe DE KEUKELAERE, *'Anthonyne Van Masseme terechtgesteld te Eeklo. Een heksenproces anders bekeken (3)*, in *DED*, jg. 13 (2004), p. 165-179. Citaat p. 166.
7. René GIRARD, *God en Geweld (oorspronkelijke titel : la violence et le sacré), over oorsprong van de mens en cultuur*, Lannoo, 1994, p. 98.
8. Marc VERMEERSCH, *o.c.*, p. 340-341.
9. R. GIRARD, *God en Geweld ...*, p. 85.
10. R. GIRARD, *God en Geweld*, p. 86.
11. Philippe DE KEUKELAERE, *Objective signs of the presence of the scapegoat mechanism in prehistory*, deel I. Lezing gegeven aan het St. Mary's University College en Heythrop College, Universiteit Londen, 2009 , p. 3.
12. R. Girard, *God en Geweld*, p. 63.
13. Fernand VANHEMELRYCK, *Het gevecht met de duivel, Heksen in Vlaanderen*, Davidsfonds, 2000, p. 170.
14. Philippe DE KEUKELAERE, *'Anthonyne Van Masseme terechtgesteld te Eeklo. Een heksenproces anders bekeken (2)'* in *DED* jG. 13 (2004,à, p. 111-122. Verwijzing p. 114-116.

15. René GIRARD, *De zondebok*, Pelckmans, 1993, p. 182.
16. Ibidem, p. 100.
17. Alexander ADAM, *Handbuch der römischen Altertümer*, Erlangen, 1806, p. 365.
18. Fik MEYER, *Gladiatoren, Volksvermaak in het Colosseum*, Athenaeum, 2003., p. 27-28.
19. Joost VAN DAMME, *Code du Duel, Een strafrechtelijke analyse van het duel in de 19e eeuw*, Larcier, 2009, p. 10.
20. Philippe DE KEUKELAERE, 'Anthonyne .. (3)', p. 166.
21. Ibidem.
22. Paul DUMOUCHEL, 'Inside Out, Political Violence in the Age of Globalisation', in *Contagion: Journal of Violence, Mimesis and Culture*, 2008-2009, vol. 15/16, p. 173-184. Citaat p. 174.
23. Lawrence KEELEY, *War before civilization*, Oxford University Press, 1996, p. 55.
24. HOMERUS, *Ilias*, Athenaeum-Polak, 2002, p. 452-453.
25. Robert PARKER, *Miasma, Pollution and Purification in Early Greek Religion*, Oxford, 1983, p. 21. Marcel DETIENNE, *Apollon le couteau à la main*, tel Gallimard, 2009, p. 132.
26. Ph. DE KEUKELAERE, *Anthonyne ... (3)*, p. 174-175.
27. C.E.H.J. VERHOEF, *Nieuwspoot*, Apekt, 2001, p. 78.
28. C.E.H.J. VERHOEF, *Nieuwspoot*, p. 78-80; Hugo DE GROOT, *Nederlandsche Jaerboeken en Historien*, Amsterdam, 1681, p. 410.
29. C.E.H.J. VERHOEF, *Nieuwspoot*, p. 80..

Verdere bibliografie.

Alberto Carlo BLANC, 'Il sacrificio umano dell'Addaura e la messa a morte rituale mediante strangolamento nell'etnologia e nella paletnologie', in *Quaternia* 1954, 2, p. 213-215.

Ginetta CHIAPELLA, 'Altre considerazioni sugli "acrobati" dell'Addaura', in *Quaternia* 1954, 1, p. 181-183.

Jean CLOTTE, *La grotte de Chauvet, l'art des origines*, Seuil, 2001.

Jean CLOTTE, *Cave Art*, Phaedon, 2007.

Simon DE KEUKELAERE, *Leergedrag, empathie en geweld: zelfde oorsprong? Nabootsing en complexiteit*, Blind, 7 Leren, 2006.

Scott R. GARRELS, *Imitation, Mirror Neurons, & Mimetic desire*, <http://www.covr2004.org/garrelspaper.pdf>

René GIRARD, *Wat vanaf het begin der tijden verborgen was*, Pelckmans, 1990.

Jean GUILAINE, *A propos de la scène de l'Addaura (Sicile), Le sacrifice humain*, Soleb, 2005.

James KILNER, Alice NAEL e.a., 'Evidence of Mirror Neurons in Human Inferior Frontal Gyrus', in *The Journal of Neuroscience*, 2009, 10153- 10159.

Jon D. MIKALSON, *Athenian Popular Religion*, The University of North Carolina Press, 1983.

Tim PICEU, *Over vrijbuiters en quaetdoenders, Terreur op het Vlaamse platteland (eind 16e eeuw)*, Davidsfonds, 2008.

Freddy PILLE, 'De ondergang van het oude Eeklo', in *DED*, jg. 9 (2000), p. 109-117.

Freddy PILLE, 'De ondergang van het oude Eeklo (1584-1587)', in *DED*, j. 13 (2004), p.180-188.

G. RIZZOLATI & G. BUCCINO, *The mirror neuron system and its role in imitation and language, From Monkey Brain to Human Brain*. A Fyssen Foundation Symposium, 2005, 213-233.

Henk SINGOR, *Homerische Helden, Oorlogvoering in het vroege Griekenland*, Salomé, 2005.

Pim VAN DER POL, *Kracht en Macht van Spel en Verbeelding*, Optima, 2005.

Ben WUYTS, *Over narren, kreupelen, doven en blinden. Leven met een handicap. Van de Oudheid tot nu*, Davidsfonds, 2005.